

УДК 336

Сидорович О.

ДОМІНАНТИ ОПОДАТКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЙ СОЦІОГЕНЕЗУ ДЕРЖАВИ

«...по суті, питання про податок
є питання про державу»

Прудон

«Держава існує не для того,
щоб перетворити земне життя
на рай, а для того, щоб
перешкодити йому остаточно
перетворитися на пекло»

Ніколай Бердяєв

Проаналізовані роль і проблемні аспекти еволюції теорій соціогенезу держави в контексті домінант оподаткування. Намічено основні методологічні засади формування теорій соціогенезу щодо окреслення основних параметрів оподаткування на різних етапах розвитку суспільства та обґрунтовано необхідність комплексного підходу до їх вивчення.

Ключові слова: домінанти, соціогенез, оподаткування, податок.

Одним із важливих не лише теоретичних, а й практичних питань, що визначає статус та роль оподаткування, є питання про державу [2, 203]. Відомо чимало теорій соціогенезу держави, що на основі різних теоретичних підходів визначають її суть і завдання.

Соціогенез (соціогенезис, новолат. *sociogenesis* від лат. *societas* – суспільство та ін. давньогрецьке γένεσις – походження) – багатозначний термін, під яким розуміють вчення про походження суспільних форм організації, процес історичного й еволюційного виникнення та формування держави.

Різноманіття наукових поглядів щодо соціогенезу держави обумовлене історичними особливостями розвитку суспільства, панівними науковими та соціально-економічними доктринами, рівнем розвитку суспільних формацій. Найпоширенішими теоріями формування держави є:

- 1) органічна та органістська;
- 2) психологічні;
- 3) ідеократичні;
- 4) плюралістичні.

Органічну теорію обґрунтував англійський філософ Г. Спенсер (1820–1903) на основі аналогії між державою та біологічним організмом. На думку Спенсера, держава, подібно до біологічного організму, народжується, росте, мужніє, старіє і гине. Як і біологічний організм, держава має політичне тіло: руки, ноги, голову, органи, що виконують відповідні функції. І хоча про державу як своєрідний агрегат, сукупність та систему певних елементів почали писати з XIV–XV ст., перші її визначення, по суті, вже містили передбачення щодо наявності відповідних складових державної організації [10, 17].

За аналогією з органічною теорією, теорію держави як людського організму розглядав ще Платон, однак найбільше вона поширилась у середньовіччі, відобразившись у органічній теорії, що виклав відомий представник англійської суспільної думки Т. Гоббс. Учений увів поняття «політичне та економічне тіло», під яким розумів низку політичних і економічних структур, котрі виконують опосередковані функції між суспільством та державою [3, 65].

Український теоретик і науковець, професор В. Незабитовський [6, 66] ще 1860 р. усвідомлював, що аналогія між державою та особою має свої межі й міру. Держава, як і особа, є єдиною, тобто суб'єктом, котрий має певні права та обов'язки. Однак права й обов'язки держави відрізняються від прав і обов'язків людини. До того ж, особа – суб'єкт неподільний, а держава – збірний образ, тобто спільнота, що охоплює багатьох суб'єктів, які мають свої права.

Згідно з **психологічною теорією**, що зародилася в Європі наприкінці 1830-х рр., держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людей, якій притаманна потреба покори, наслідування, усвідомлення залежності від видатної особистості. Народ є інертною масою і не спроможний приймати рішення, а тому потребує постійного керівництва. Представниками цієї теорії були Г. Тард (Франція), Л. Петражицький, Ф. Кокошкін і М. Коркунов (Росія), О. Гірке та Ф. Штір-Зомло (Німеччина), соціологи Е. Гіддінс, Л. Уорд, Дж. Болдуїн.

Прихильники психологічної теорії походження держави досліджували процеси психологічної взаємодії між людьми, які живуть у суспільстві. Заслугою прихильників даної теорії є обґрунтування важливої ролі психологічних факторів у процесі створення і функціонування держави.

Ідеократичні теорії держави поєднують у собі кілька теорій, серед яких:

Теологічна теорія, одним із представників якої був Фома Аквінський (1225–1274). Його вчення побудовано на ієрархії форм – від Бога – чистого розуму – до духовного і матеріального світу. Проголошення походження держави від Бога обґрунтовує її вічність і непорушність, виправдовує

найреакційніші держави, підкреслюється думка про те, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, оскільки владу вклав у руки правителя Бог, і вона покликана захищати благо всіх. Ця теорія є однією з найдавніших. Ще у законах царя Хамурапі (XVIII ст. до н. е.) йшлося про божественне походження його влади: «Боги поставили Хамурапі правити «чорноголовими»; «Людина є тінню бога, раб є тінню людини, а цар дорівнює богові».

Після Різдва Христового ідею божественності державної влади продовжувало розвивати християнство. «Усяка душа хай буде покірною вищій владі, – йдеться в посланні апостола Павла до римлян, – тому що нема влади не від Бога; влади, що існують, від Бога встановлені».

Значного поширення теологічна теорія набула в часи феодалізму, однак і тепер ця концепція репрезентує офіційну доктрину Ватикану, а також деяких мусульманських країн Сходу.

Згідно з *патріархальною теорією*, держава походить від сім'ї і є результатом історичного розвитку та розростання сім'ї, а отже, абсолютна влада монарха – це продовження батьківської влади. Основними представниками названої теорії були Арістотель, Р. Фільмер, М. Михайловський та ін.

Наприклад, Р. Фільмер у творі «Патріархія чи природна влада короля» стверджував, що абсолютна влада монарха бере початок безпосередньо від Адама. Держава виростає з сім'ї, а влада монарха через Адама передана Богом і непідвладна жадним людським законам. Держава уподібнюється до великої сім'ї, котру, як батько (латинською – *pater*), очолює правитель. Теорія була поширена у Давній Греції і рабовласницькому Римі, згодом відродилась у період середньовічного абсолютизму. Біля її витоків стояв Арістотель, котрий розглядав державу як природну форму людського життя, поза якою існування людини неможливе. Будучи істотами суспільними, люди прагнуть до об'єднання та створення патріархальної сім'ї. Збільшення числа таких сімей, гуртування їх у роди призвело до утворення держави.

Згідно з *теорією насильства* держава виникла як результат завоювання одних племен іншими, поневолення одного народу іншим. На думку прихильників теорії, держава є тією силою, яку утворюють загарбники для утримання в покорі завойованих народів та зміцнення влади переможців. Представниками теорії були Гумплович, Каутський, Дюрінг та ін. «Саме у племенах, у їхній взаємній боротьбі, – зазначив Л. Гумплович, – ми можемо визнати головні, основні частини, дійсні наріжні камені держави, – у племенах, що помалу перетворюються в класи і стани. З цих племен створюється держава. Вони і тільки вони передують державі». Водночас обґрунтовувалося, що держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Будучи інструментом організації та управлінського впливу заво-

йовників, вона стала могутнім засобом захисту завойованих від можливих зазіхань із боку інших сильних племен.

К. Каутський намагався довести, що при подальшому розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, в орган захисту й забезпечення загального блага як сильних, так і слабких.

Сутність *історико-матеріалістичної теорії* полягає в тому, що держава виникає як результат розвитку і занепаду первісного ладу, розвитку способу виробництва, що й визначає соціальні зміни в суспільстві. Ця теорія охоплює два підходи:

- ✓ підхід радянської науки, що пов'язаний із виникненням класів і класових антагонізмів (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ульянов);
- ✓ підхід, пов'язаний із ускладненням структури суспільства і суспільних відносин, виникнення «загальних справ» на необхідності вдосконалення управління суспільством (Л. Морган).

Плюралістичні (*plus, pluris* – лат. більше) теорії пояснюють виникнення держави об'єднанням людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші – виконувати їх управлінські рішення. Представниками цієї теорії були Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищев та ін. Термін «плюралізм» уперше запровадив німецький філософ Х. Вольф.

На думку французького мислителя К. Гельвеція, суспільство є «зібранням окремих осіб», де кожна особа керується особистим інтересом, визначеним особистими потребами. Таким чином, у суспільстві панує суспільний інтерес. Проте з ускладненням структури суспільства особистий інтерес не виступає єдиним чинником. Також є суспільні інтереси, котрим не повинен суперечити індивідуальний інтерес. Такі роздуми дють змогу простежити паростки плюралізму, в основі якого інтерес окремих громадян, потім – суспільних асоціацій, груп та рухів.

Український правознавець М. Палієнко вважає, що держава виступає як певна організація суспільства, правова форма суспільного союзу. Найважливішою силою, котра організує співжиття людей у спільноті, є право. Коли ця правова організація суспільних відносин, що поступово розвивається, набуває визначеної постійної форми, то можна говорити про таку форму суспільного союзу, яку ми називаємо, на відміну від усіх суспільних форм, державою [5, 50].

Різновидом плюралістичних теорій є *договірна теорія*, за якою держава виникла в результаті угоди між людьми, також сягає глибини століть. Ще у Давній Греції софісти вважали, що держава утворилася в результаті договірної об'єднання людей із метою забезпечення справедливості. Але якщо у поглядах грецьких філософів ця теорія лише зароджувалася, то в працях блискучої плеяди мислителів XVII–XVIII ст. Г. Гроція,

Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та ін. вона набула повного розвитку. Її прихильники виходили з того, що державі передуює природний стан людини, який вони характеризували по-різному. Дж. Локк вважав, що додержавний період – це «золотий вік», у якому люди володіють усіма природними правами та свободами. Для Гоббса – це стан «війни всіх проти всіх». Потім заради миру і добробуту укладають суспільний договір між кожним членом суспільства та створюваною державою, за яким люди передають частину своїх прав державній владі й беруть зобов'язання підкорятись їй, а держава зобов'язується охороняти невідчужувані права людини: право власності, волю, безпеку. «Угода людей, – вважав Ж.-Ж. Руссо, – основа законної влади». Суверенітет належить народу в цілому, а правителі – це лише уповноважені народу, які зобов'язані звітувати перед ним і змінюватися за його волею. Якщо ж умови угоди порушуються, то народ отримує право на революцію.

Т. Гоббс, обґрунтувавши прагнення індивіда до досягнення стану безпеки, прийшов до визнання природних законів, – основи для створення держави, які в подальшому призвели до виникнення теорії «фіскального договору», котра пояснює, що громадяни заради охорони власного життя, безпеки і добробуту віддають частину свого майна, щоб бути впевненими в другій його частині та спокійно користуватися нею.

Аналогічною є думка відомого економіста І. Кулішера, котрий стверджував, що «подібно до того, як ми сплачуємо торговцеві за придбані у нього товари, адвокатові за отриману пораду, так само ми платимо і державі за її послуги. І хоча ця сплата не завжди є добровільною і ще рідше справедливою, все ж це вигідний обмін, бо навіть найслабкіша держава охороняє підданих дешевше й краще, ніж якби кожен із них захищав себе самостійно і незалежно від інших» [4, 30].

Подібну точку зору можна знайти й у працях російського вченого І. Озерова, котрий як аргумент навів історичні передумови, згідно з якими «інтереси самозахисту змушують союзи публічного характеру багато індивідуальних потреб переводити в розряд колективних; адже, коли суспільне життя було нерозвинуте, кожен мав бути воїном і змушений був захищати самого себе; тільки розвиток державного життя перетворив цю індивідуальну потребу в колективну, як і багато інших» [7, 10].

Дж. Б'юкенен і Г. Таллок у праці «Визначення згоди» (1962) довели можливість існування демократичної правової держави, в умовах якої індивіди делегують свої спільні права з метою функціонування держави для подолання можливих конфліктів та прийняття спільних рішень, ґрунтованих на теорії конституційного договору [1, 51].

Аналогічною до даної є теорія соціально-економічного розвитку, котру розробив Ф. Хайєк (1980–1981), який аргументував природу появи

держави спонтанним устроєм, що виникає в результаті спонтанних взаємних адаптацій індивідів, із метою ефективної координації зусиль, і абстрактними правилами, що забезпечують належне існування держави та є втіленням еволюційної концепції.

Відомий філософ М. Фуко вважав, що з XVI ст. виникла нова форма влади – «Держава», котра «діяла за допомогою не тільки примусу, а й багатьох інших методів, які набагато тонші та хитріші, оскільки найуспішнішим переворотом держави було привласнення собі пасторської ролі церкви, і замість забезпечення порятунку в замогильному житті – надання гарантій соціального добробуту в земному житті».

На думку вченого, держава дарує громадянам їх індивідуальність, бо без державних документів і реєстрацій їхня ідентичність стає ірреальною, а люди – безпорадними в усіх відношеннях. Держава навіть формує їхню свідомість, яку згодом контролює, не напряму, а за допомогою численних технологій, доступних тим, хто займає високі пости в політичній ієрархії [11, 222].

Італійський економіст Ф. Нітті визначив державу як природну форму соціальної кооперації, визнаючи, що для людини, жодний розвиток неможливий без першопочаткової і найважливішої форми кооперації, оскільки «як найвища форма кооперації, – держава» [9, 29].

Загалом, у теорії договірних відносин в основі обміну як правового явища лежить сукупність волевиявлення його сторін, реалізована у взаємній домовленості з метою захисту власних інтересів. Обмін є одним із правових засобів, у межах якого інтерес кожної сторони може бути задоволеним лише через задоволення інтересу іншої сторони. Це породжує загальний інтерес сторін до укладення договору та його належного виконання.

У більшості випадків договір визначають як угоду двох або кількох сторін, що спрямована на досягнення певного правового результату шляхом правомірних дій, результатом чого є виникнення, зміна або припинення прав та обов'язків суб'єктів.

У суспільстві держава є інструментом виробництва незамінних суспільних благ, які реалізують споживачам за цінами, рівень яких установлюють за суспільною згодою. Така суспільна згода проявляється зазвичай під час чергових виборів, коли різні політичні партії та діячі оприлюднюють свої наміри стосовно збільшення або зменшення вартості суспільних благ.

Держава може сприяти спільній діяльності членів суспільства та зміцнювати економічний добробут країни двома шляхами: забезпечувати захист життя людей, їх свободи і власності й надавати суспільні блага. Нобелівський лауреат Дж. Бьюкенен називав це відповідно захисною (protective) і продуктивною (productive) функціями держави. Захисна функція полягає в підтримці безпеки і порядку, в т. ч. контролі за виконанням

законів, та в праві на вживання сили з метою захисту громадян один від одного, а також від зовнішніх загроз. Продуктивна функція держави полягає в забезпеченні громадян так званими суспільними благами.

Представники різних фінансових шкіл висували різні обґрунтування передумов і засад функціонування держави. Зокрема, погляди представників німецької історичної школи ґрунтовані на позиціях, згідно з якими індивіди існують заради держави, яка не може бути зведена до простої їх сукупності.

У зв'язку з цим об'єктом аналізу економічної теорії того часу (так званої камералістики) був механізм державного управління, а одиницею аналізу в засновників історичної школи – Б. Гільдебранда і К. Кніса – виступав «народ», проте не як сукупність індивідів, а як «національно та історично визначене, з'єднане державою ціле».

Концепцію правової держави найповніше і систематизовано розробив Л. Штейн (1815–1890) у рамках вчення про управління, яке в ширшому розумінні означало «внутрішнє управління державою».

Концептуальні теорії еволюції держави по-різному тлумачили її суть. Так, російський теоретик Н. Данилевський вбачав у державі суттєвий інструмент політичної незалежності для реалізації відповідного культурно-історичного типу. Для А. Тойнбі «універсальна» держава, тобто така, що набула самостійної закінченої форми, є началом, що перебуває у стані супротиву суспільству, вимушений інструмент його самозбереження на етапі надлому, коли це суспільство вже неспроможне справлятися з силами розламу.

Наявність супротиву в тлумаченні держави найповніше було висвітлено завдяки поглядам Н. Макіавеллі, який вбачав у ній втілення вищої влади, необхідної для наведення порядку та утвердження безпеки громадян, котрі самі собою неспроможні це зробити і, крім того, перебувають у стані постійного конфлікту один проти іншого. Власне, наявність конфліктів як постійного і всезагального стану людського суспільства зумовлює необхідність існування державної влади з метою приведення до визначених параметрів поведінки.

Визнання панівної ролі держави з часом розширило її права, і вона почала виступати як орган репресивного контролю над природними правами особи та суспільством із використанням насилля як інструменту утвердження альтернативних варіантів суспільного устрою.

Розвиток суспільства залежить від ефективності процесів оподаткування в державі. Від моменту зародження і до становлення сучасних технологій оподаткування податки завжди були вагомим фактором впливу на суспільний розвиток. Однак ефективним інструментом, за допомогою якого забезпечують гармонійний розвиток суспільства, вони стали лише після

виникнення демократичних держав із властивими їм рисами громадянського суспільства, пройшовши еволюцію від примусово-каральної форми, що забезпечувала інтереси лише багатих прошарків суспільства, до інструменту, котрий забезпечував інтереси всього суспільства.

Трансформація суспільних формацій видозмінили природу і функції існування самої держави, що почала функціонувати як орган реалізації суспільних інтересів. Забезпечення індивідуальних інтересів як фізичних осіб, так і суб'єктів господарювання з метою підвищення економічних показників зростання та зростання добробуту, а також досягнення суспільного розвитку через економічний розвиток неможливе без участі держави. Адже саме вона забезпечує умови створення і функціонування єдиного економіко-правового і суспільно-політичного простору. Оскільки функцію забезпечення необхідних умов існування не може створити жоден із учасників, такі функції може перебрати держава, матеріальною формою забезпечення функціонування якої є податки.

Таким чином, до функцій держави належать:

- ✓ по-перше, створення необхідних умов для функціонування окремих осіб і товаровиробників;
- ✓ по-друге, функціонування як органу, який є втіленням реалізації суспільних інтересів із метою забезпечення суспільного добробуту.

Позаяк, процеси оподаткування координує держава, і вона залежать від рівня розвитку її демократичних форм, дослідження фіскальної теорії зводиться першопочатково до дослідження суті фіску в рамках вчення про державу.

Аргументом на користь оподаткування часто виступає необхідність винагороди за послуги і переваги, які держава надає своїм громадянам, або участь у процесах суспільної життєдіяльності, що є необхідним в ім'я національної солідарності для покриття державних витрат [8, 390]. Обов'язковість стягнення податків зафіксував Г. Ардан у своїй соціологічній теорії податку, що обґрунтовує наявність значних переваг, які отримують громадяни при сплаті податків порівняно з іншими технологіями, котрими могла б скористатися державна влада для досягнення своїх цілей. І справді, в арсеналі держави можуть бути різні засоби, починаючи від реквізиції товарів, трудової повинності або просто вилучення грошових сум, сама сплата податку [8, 372].

Основна мета податку, на думку французького теоретика П. Годме полягає у фінансуванні державних витрат. При цьому, концепція, що певною мірою обмежує характеристику податку лише фінансуванням «кас суспільства», найоптимальніше описує концепцію, згідно з якою держава виступає у ролі жандарма. Визнання переважної лише фінансової мети оподаткування значно звужує завдання та інструментарій держави, яка та-

ким чином позбавлена можливості втручання в соціальну й економічну сферу [8, 383].

На визнанні переважаючої фінансової мети ґрунтована і Декларація прав людини та громадянина 1789 р., де зазначено, що «на утримання збройних сил і на витрати з управління необхідні загальні внески; вони мають бути рівномірно розподілені між усіма громадянами відповідно до їхніх можливостей. Усі громадяни мають право встановлювати самі або через своїх представників необхідність державного оподаткування, добровільно погоджуватися на його стягнення, стежити за його витрачанням і визначати його дольову участь, основу, порядок та тривалість стягнення» [12].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що як видно зі здійсненого аналізу теорій соціогенезу держави, кожному етапові розвитку суспільних відносин відповідають певні доміанти оподаткування як визначальні кількісно-вартісні критерії та розподільно-перерозподільчі складові механізми оподаткування, виникнення котрих зумовлено інтересами і мотиваційними особливостями учасників фіскальних відносин щодо задоволення як індивідуальних, так і суспільних потреб на основі пануючих у державі теоретичних концепцій, етапу розвитку, рівня втручання держави у формування економіко-правового і суспільного простору.

The article analyzes the role problematic aspects of the evolution theories sociogenesis dominant state in the context of taxation. The basic methodological principles of forming theories sociogenesis outline of the basic parameters of taxation at different stages of development of society and gives us an opportunity to study them.

Key words: *dominant, sociogenesis, taxation, tax.*

Проанализированы роль и проблемные аспекты эволюции теорий социогенеза государства в контексте доминант налогообложения. Определены основные методологические принципы формирования теорий социогенеза по определению основных параметров налогообложения на различных этапах развития общества и обоснована необходимость комплексного подхода к их изучению.

Ключевые слова: *доминанты, социогенез, налогообложения, налог.*

Література

1. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії. Вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С. І. Терещенко; Передмова та наук. редагування В. М. Федосова. – К.: Либідь, 2000. – С. 51.
2. Государство в истории общества: К проблеме критериев государственности / РАН. Ин-т востоковедения; Отв. ред. Д. Н. Лелюхин, Ю. В. Любимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ИВ РАН, 2001. – 342 с.

3. Коваленко А. Політико-правова концепція походження і розвитку державної влади Т. Гоббса // Віче. – 2002. – № 8. – С. 65.
4. Кулишер И. М. Очерки финансовой науки. – М., 1919.
5. Мойсієнко В. М. Тлумачення сутності держави у ліберальній концепції М. І. Палієнка (1869–1937) // Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні». – Острог, 2005. – С. 50–51.
6. Незабитовский В. Учение публицистов о междугосударственном владении. – К.: В университетской тип., 1860. – 66 с.
7. Озеров И. Х. Основы финансовой науки. Вып. 1. Учение об обыкновенных доходах. Курс лекций. – Москва, 1909. – С. 10.
8. Годме П. М. Финансовое право. – Москва: Прогресс, 1978. – С. 390.
9. Пушкарьова В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996. – С. 29.
10. Шаповал В. Феномен державного органу (органу держави) або органу державної влади: теоретико-правовий та конституційний аспекти // Право України. – 2003. – № 8.
11. Le sujet et le pouvoir in Michel Foucault, «Dits et Ecrits». – Paris: Gallimard, 1994. – P. 222–243.
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liberte.newmail.ru/declaration.html>